

POLITYKA PRZYMUSOWEJ ASYMILACJI BUŁGARSKICH MUŻULMANÓW W DRUGIEJ POŁOWIE XX WIEKU W ASPEKTCIE JEJ KONSEKWENCJI EKONOMICZNO-SPOŁECZNYCH

 <https://orcid.org/0000-0002-6180-1683>

Katarzyna Fijołek-Kwaśniewska

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ABSTRACT

THE SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES OF THE FORCED ASSIMILATION OF BULGARIAN MUSLIMS IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

In research on the forced assimilation in communist Bulgaria, the attention is most frequently paid to the effects of this process in the context of violating fundamental human and civil rights. However, researchers often overlook the socio-economic consequences of the actions taken at that time. The forced assimilation of Bulgarian Muslims, who chose to leave Bulgaria, resulted in a huge economic loss. The unexpected staff shortage has caused problems for the Bulgarian economy on a massive scale. The change in the organization of work has created tensions in the inter-ethnic relations. The aim of this article is to answer the question – did the economic and social consequences of the so-called Revival Process in Bulgaria led to the collapse of Todor Zhivkov's regime in the late 1980s?

Keywords: forced assimilation, communist Bulgaria, Bulgarian Muslims, ethnic policy.

Słowa kluczowe: przymusowa asymilacja, komunistyczna Bułgaria, muzułmanie w Bułgarii, polityka etniczna.

WSTĘP

W listopadzie 1989 roku Todor Żiwkow¹ został skrytykowany na posiedzeniu Politbiura przez ministra spraw zagranicznych Petyra Mladenowa. Wobec dyktatora padły oskarżenia o wywołanie kryzysu etnicznego i zrujnowanie bułgarskiej gospodarki. W rezultacie Żiwkow, którego odsunięto wtedy od głównego nurtu decyzyjnego, został potem zwolniony z funkcji przewodniczącego Rady Państwa². Aby opanować katastrofalną sytuację w państwie, podjęto natychmiastowe próby odwrócenia skutków tak zwanego procesu odrodzeniowego (*възродителен процес*). Do niedawna obowiązujący kierunek polityki etnicznej został anulowany, co pod koniec 1989 roku zainicjowało ogromny spór wewnątrz partii komunistycznej. Z jednej strony ostrzeżano przed zagrożeniem ze strony tureckiego nacjonalizmu, z drugiej – zdawano sobie sprawę, że koncepcja „eticznego monolitu” spotkała się w Bułgarii z falą protestów nie tylko wśród przedstawicieli mniejszości muzułmańskiej. Krytykowano te działania zarówno w Bułgarii, jak i za granicą. Zaostrzający się kryzys etniczny wymagał kompromisu, tym bardziej że zła sytuacja gospodarcza tylko potęgowała niezadowolenie społeczeństwa. Pomimo rozbieżności stanowisk zdecydowano, aby ratować podupadającą pozycję Bułgarskiej Partii Komunistycznej³.

Na wstępie rozważań autorka pragnęłaby zauważyć, że tematyka represji wobec muzułmanów w Ludowej Republice Bułgarii w drugiej połowie XX wieku była wielokrotnie podejmowana przez polskich historyków i politologów. Pisali o tym między innymi Irena Stawowy-Kawka, Elżbieta Znamierowska-Rakk, Marek Żmigrodzki, Jakub Pieńkowski, Jakub Wódka, Krzysztof Popek i Tomasz Kamusella⁴. Historią najnowszą i systemem politycznym komunistycznej Bułgarii zajmowało się

¹ Todor Żiwkow – ur. 7 IX 1911 r. w Prawecu, od 1954 r. I sekretarz Komitetu Centralnego Bułgarskiej Partii Komunistycznej, od 1962 r. przewodniczący Rady Ministrów, następnie od 1971 r. przewodniczący Rady Państwa. Więcej o przywódcy Bułgarskiej Republiki Ludowej zob. A. K o s e s k i, *W bałkańskim tyglu*, Pułtusk 2002, s. 72–87.

² M. B a n k o w i c z, *Jesień narodów [w:] Historia polityczna świata XX wieku. 1945–2000*, red. M. B a n k o w i c z, Kraków 2004, s. 638.

³ *Изказване на Александър Лилев пред националното съвещание на МВР, проведено на 6 януари 1990 г. и свикано в изпълнение Решението на Държавния съвет и Министерския съвет на НРБ от 29 декември 1989 г.* [w:] *Държавна сигурност и краят на тоталитаръзма. Сборник на документите*, София 2011, s. 255–275.

⁴ I. S t a w o w y - K a w k a, *Turecka mniejszość narodowa w Bułgarii po 1945 r.* [w:] *Religia i polityka w Europie Południowo-Wschodniej*, t. 1, red. I. C z a m a ń s k a, W. S z u l c, Poznań 2010, s. 107–118; E. Z n a m i e r o w s k a - R a k k, *Rozwój stosunków Bułgarii z Grecją i Turcją po II wojnie światowej (1944–1975)*, Wrocław 1979; M. Ż m i g r o d z k i, *Status prawny mniejszości narodowych w Bułgarii*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K: Politologia” 1999, t. 6, s. 407–412; R. Z e n d e r o w s k i, J. P i e ń k o w s k i, *Kwestie narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Jesień Narodów i jej konsekwencje*, t. III, Warszawa 2016; J. W ó d k a, *Mniejszość turecka w Bułgarii a stosunki turecko-bułgarskie w okresie zimnej wojny*, „Dzieje Najnowsze”, R. 41, 2009, s. 35–52; K. P o p e k, *Mniejszość muzułmańska w Bułgarii*, „Przegląd Geopolityczny” 2015, t. 14, s. 71–85; T. K a m u s e l l a, *Ethnic Cleansing During the Cold War: The Forgotten 1989 Expulsion of Turks from Communist Bulgaria*, New York 2019.

wielu badaczy, na przykład Tadeusz Czekalski, Wiesław Walkiewicz, Andrzej Koseski, Jerzy Jackowicz, Mieczysław Tanty⁵. Większość tych wartościowych opracowań koncentrowała się jednak na przemianach politycznych lub społecznych tak zwanego procesu odrodzeniowego w Bułgarii, a nie na perspektywie ekonomicznej owego zjawiska. Tożsamą tendencję obserwuje się w nauce bułgarskiej, co podkreśla Iskra Baewa: „W morzu wspomnień, badań, zbiorów dokumentów dedykowanych »procesowi odrodzeniowemu« najmniej miejsca poświęca się problemom sfery socjoekonomicznej populacji tureckiej w Bułgarii, jak też przesłankom i konsekwencjom »procesu odrodzeniowego«, które wpłynęły na społeczeństwo bułgarskie”⁶.

Podobnie kryzys reżimu komunistycznego w Bułgarii postrzega się zwyczajowo w kontekście następujących po sobie wydarzeń w ramach systemu politycznego. W ścisłym rozumieniu tegoż systemu – poprzez interakcje między społeczeństwem a klasą polityczną. System polityczny nie istnieje jednak w oderwaniu od szerszego kontekstu życia społecznego. Gospodarka i sposób jej funkcjonowania w danym państwie precyzyjnie determinują byt i przetrwanie reżimu politycznego. W swej klasyfikacji Zbigniew Brzeziński i Joachim Friedrich uznali gospodarkę centralnie sterowaną za jedną z sześciu cech konstytuujących system totalitarny. Autorzy poza Związkiem Radzieckim i III Rzeszą używali pojęcia totalitaryzmu między innymi w odniesieniu do reżimów komunistycznych Europy Środkowo-Wschodniej⁷. Jak z kolei przekonuje Stephen White, socjoekonomiczna wydajność (*socioeconomic performance*) jest kluczowym elementem w legitymizacji władzy komunistycznej. W porównaniu z liberalnymi demokracjami gwarantującymi realizację praw obywatelskich (wolności słowa, wolności zgromadzeń, prawa do sprawiedliwego procesu itp.) rząd komunistyczny – wobec ich ciągłego ograniczania – może zaferować ogólnie pojęty dobrobyt społeczny (*social welfare*), czyli stabilność cen, pewność zatrudnienia oraz powszechny dostęp do edukacji i stanowisk. To zaś jest możliwe wówczas, gdy państwo funkcjonuje w sprzyjających warunkach gospodarczych. Jednakże zmiany w kondycji gospodarczej powodują, że socjoekonomiczna wydajność państwa również ulega zmianie⁸. Jak wspomniano, gospodarka może determinować byt i przetrwanie systemu politycznego. Mamy tutaj jednak do czynienia z relacją

⁵ T. Czekalski, *Bułgaria – historia państw świata w XX i XXI wieku*, Warszawa 2010; W. Walkiewicz, *Bułgaria. Dzieje polityczne najnowsze*, Białystok 2018; A. Koseski, *W bałkańskim kręgu*, Pułtusk–Warszawa 2013; J. Jackowicz, *Bułgaria od rządów komunistycznych do demokracji parlamentarnej 1988–1991*, Warszawa 1992; M. Tanty, *Balkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Warszawa 2003.

⁶ И. Баева, *Социалноикономически предпоставки за и последици от „възродителния процес”* [w:] *Евразийски хоризонти: минало и настояще. Сборник в чест на проф. д.и.н. Валери Стоянов*, София 2011, s. 154–155. W oryginale: „В морето от спомени, изследвания, документални сборници, посветени на »възродителния процес« най-малък интерес предизвикват социалноикономическите проблеми на турската общност в България, а и социалноикономическите предпоставки и последици за българското общество от »възродителния процес«”.

⁷ C.J. Friedrich, Z.K. Brzeziński, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge 1956, s. 21–23.

⁸ S. White, *Economic Performance and Communist Legitimacy*, „World Politics” 1986, vol. 38, no. 3, s. 463–464.

symbiotyczną – sygnały wysyłane przez system polityczny będą oddziaływać na wskaźniki makroekonomiczne. Celem tego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy skutki ekonomiczne tak zwanego procesu odrodzeniowego w Bułgarii przyczyniły się do upadku dyktatury Todora Żiwkowa.

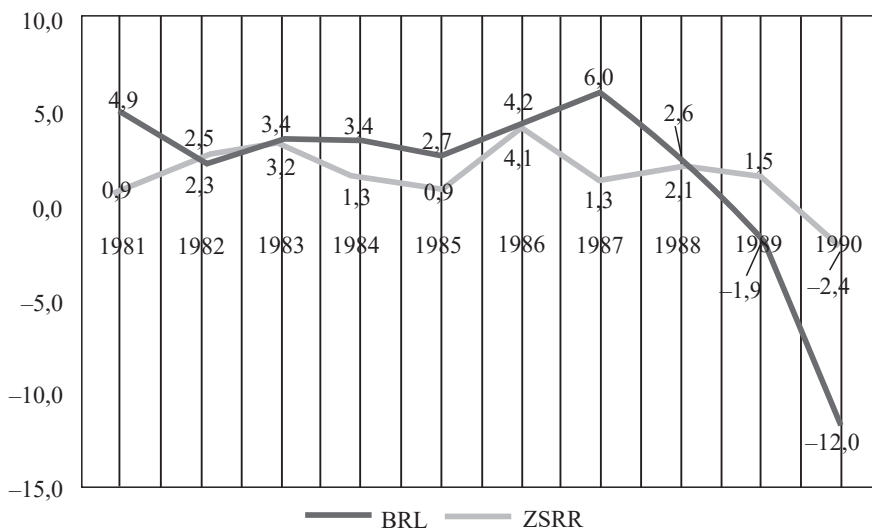
ROZWINIĘCIE

Kryzysy naftowe lat 70. XX wieku oraz upadek systemu walutowego z Bretton Woods skutecznie obniżyły poziom wzrostu PKB w państwach kapitalistycznych, natomiast dla państw bloku wschodniego ten okres oznaczał handlowe otwarcie na Zachód. Wówczas Związek Radziecki stał się ważnym eksporterem surowców energetycznych dla Europy Zachodniej. Pozostałe gospodarki Europy Środkowo-Wschodniej również zainicjowały ożywienie eksportowe, lecz obejmowało ono inne surowce i płody rolne. W mniejszym stopniu wysyłano produkty przetworzone, których jakość nie mogła konkurować z ich kapitalistycznymi odpowiednikami. Zaciągano kredyty zagraniczne, ale w dalszym ciągu stopień modernizacji socjalistycznych rynków oraz ich wydolność eksportowa utrzymywały się na bardzo niskim poziomie. U progu lat 80. XX wieku dwustronne relacje Wschód–Zachód pogorszyły się z powodu radzieckiej inwazji na Afganistan. Wymiana handlowa została zminimalizowana, a konsekwencje szoków naftowych z lat 70. z opóźnieniem uderzyły w gospodarki centralnie sterowane bloku wschodniego. Przeszarżałe technologicznie rynki państw demokracji ludowej nie potrafiły przewyciężyć efektów stagflacji⁹. Spadek wartości PKB w latach 80. XX wieku przeżywała także gospodarka bułgarska (zob. wykres 1).

Remedium na narastające problemy miało być objęcie władzy przez Michała Gorbaczowa w ZSRR. Nowy sekretarz generalny KPZR dostrzegał potrzebę dalszej modernizacji, by podnieść efektywność radzieckiej gospodarki. Jego czołowymi postulatami były: *perestrojka* (przebudowa), *glasnost* (jawność) i *uskorzenie* (przyspieszenie). Zmiany, których oczekiwano w Moskwie, miały także wpłynąć na gospodarki państw satelickich ZSRR¹⁰. Wstępnie rozmowy bilateralne między Gorbaczowem a Żiwkowem przebiegły pomyślnie – o modernizacji wyrażano się z aprobatą. Wkrótce jednak stało się jasne, że na preferencyjne traktowanie ze strony Związku Radzieckiego Bułgaria już nie będzie mogła liczyć, zaś reformy, które proponował Gorbaczow, uderzały w wydolność bułgarskiej gospodarki. Przez całe dekady BRL korzystała ze wsparcia finansowego ZSRR. Solidne dostawy ropy i innych surowców napędzały kluczowe gałęzie przemysłu, a produkty wykonane w Ludowej

⁹ J. Kaliński, *Gospodarka realnego socjalizmu a światowy cykl koniunkturalny*, „Gospodarka Narodowa” 2009, t. 235, nr 10, s. 77–80.

¹⁰ W. Walkiewicz, op. cit., s. 106–108. Więcej o reakcji na założenia przyjęte na XXVII Zjeździe KPZR w Moskwie zob. A. Brown, *Gorbachev, Perestroika, and the Attempt to Reform Communism, 1985–87* [w:] *The Rise and Fall of Communism*, ed. A. Brown, London 2010, s. 481–502.

Wykres 1. Zmiany PKB Ludowej Republiki Bułgarii i Związku Radzieckiego 1981–1990

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Годишен отчет на БНБ*, София 1990, s. 20; A. Maddison, *The Economy – A Millennial Perspective*, OECD Development Center, 2001, https://read.oecd-ilibrary.org/economics/the-world-economy_9789264189980-en#page1, s. 333 [dostęp: 31 VIII 2022 r.].

Republice Bułgarii posiadały intratną pozycję na radzieckich rynkach zbytu. Importowane towary z ZSRR skupowano, korzystając z okazyjnych stawek. W takich osłonowych warunkach gospodarka Bułgarii funkcjonowała od epoki Breżniewa¹¹. *Pierestrojka* miała jednak położyć kres subsydiowaniu państwowych rynków Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Ponadto rozliczenia dwustronnych kontraktów handlowych miały być odtąd sprawdzane i podlegać mechanizmom wolnego rynku. W tym przypadku produkty mniej konkurencyjne przegrywały na polu eksportu. Planowano też wprowadzenie swobodnej wymiany walut¹² oraz konwergencji cen RWPG do taryf obowiązujących w ramach Układu Ogólnego w sprawie Ceł i Handlu (*General Agreement on Tariffs and Trade*). Przywódca BRL również dostrzegał potrzebę reform, jednak Żiwkowa – w przeciwieństwie do Gorbaczowa – początkowo nie interesowało zbytnie urynkowanie gospodarki. Szansy upatrywał on raczej w perspektywie wprowadzenia innowacji technologicznych – stąd w latach 80. XX

¹¹ И. Марчева, *Перестройката в България в светлината на модернизацията*, „Историческо бъдеще” 2003, бр. 1–2, s. 79. Więcej na temat gospodarczych stosunków bułgarsko-radzieckich zob. R. Woźnica, *Integracja Bułgarii ze Związkiem Radzieckim w dokumentach Komitetu Centralnego Bułgarskiej Partii Komunistycznej* [w:] *Europa Środkowa i Balkany. Konteksty historyczne i politologiczne. Narody, mniejszości narodowe i religijne. Księga jubileuszowa ofiarowana prof. dr hab. Irenie Stawowy-Kawce*, red. M. Korzeniewska-Wiszniewska, A. Kastory, R. Woźnica, Kraków 2019, s. 547–561.

¹² Rubel transferowy wycofano w 1991 r.

wieku wyraźna kooperacja z Republiką Federalną Niemiec i Japonią. Chodziło nie tylko o pozyskanie nowych technologii, ale także ożywienie sfery inwestycyjnej. Aby zachęcić potencjalnych inwestorów, unowocześniono infrastrukturę podatkową i sektor usług finansowych¹³. Autonomiczne działania przywódcy BRL nie zostały poparte przez Gorbaczowa. Poszukiwanie rozwiązań poza blokiem wschodnim nie spodobało się w Moskwie, a Ludową Republikę Bułgarii uznawano do tej pory za najwierniejsze z państw satelickich¹⁴. Z drugiej strony Żiwkow, który wywodził się ze starego pokolenia komunistów, nie do końca rozumiał koncepcje promowane przez 20 lat młodszego przywódcę ZSRR.

28–29 lipca 1987 roku dyktator Bułgarii wystąpił z tak zwaną koncepcją lipcową. Wśród jej punktów wymieniono zintensyfikowanie modernizacji gospodarki oraz stopniowe wprowadzanie reform na gruncie praw obywatelskich. Ten drugi postulat zakładał między innymi umiarkowane rozproszenie władzy przez dopuszczenie do rządów innego ugrupowania (w tym wypadku – Frontu Ojczyźnianego), implementację mechanizmów wolnorynkowych, zaakceptowanie pośrednich form własności oraz rozpoczęcie procesu decentralizacji władzy lokalnej (z dziewięcioma obwodami). Ostatnim celem miało być proklamowanie nowej konstytucji. Jakkolwiek zmiany te mogłyby przebudować system polityczny i gospodarkę, ośrodek decyzyjny pozostawał niezmienny. 13–14 grudnia 1988 roku plenum KC BPK negatywnie oceniło rezultaty koncepcji lipcowej. Nie udało się skoordynować większości zaproponowanych reform¹⁵. Za tym niepowodzeniem stały dwa powody. Po pierwsze, aparat biurokratyczny na poziomie lokalnym utrudniał realizację poszczególnych planów. Po drugie, samo społeczeństwo, indoktrynowane przez dekady na modłę socjalistyczną, nieufnie odnosiło się do nowych form posiadania. Na wsi wciąż pamiętano o początkach kolektywizacji. Ludzie w tamtym czasie nie rozumieli, jakie oczekiwania ma wobec nich władza¹⁶.

Tymczasem połowa lat 80. XX wieku w Bułgarii odznaczała się nie tylko trudnościami ekonomicznymi, ale także napięciami w polityce etnicznej. Te dwa skorelowane ze sobą elementy – gospodarka i stosunki etniczne – mogły zdestabilizować bułgarski system polityczny u schyłku 1989 roku. Warto jednak nadmienić, że zmiany w polityce etnicznej BRL miały charakter wyraźnie ewolucyjny. Przymusowa asymilacja, którą z perspektywy czasu kojarzy się głównie z kampanią zmiany tureckich imion i nazwisk na bułgarskie, była procesem zapoczątkowanym w połowie lat 50. XX wieku¹⁷. Zaraz po wojnie BRL przyjęła jednak strategię mającą na

¹³ A. Burakowski, A. Gubrynowicz, P. Ukielski, 1989. *Jesień Narodów*, Warszawa 2009, s. 303–304.

¹⁴ R. Woźnica, *Bułgarska polityka wewnętrzna a proces integracji z Unią Europejską*, Kraków 2012, s. 24.

¹⁵ Централен държавен архив [Centralne Archiwum Państwowe w Sofii, dalej: ЦДА] ф. 1Б оп. 65 а.е. 13 л. 6–8, *Стенографски протоколи от пленума на ЦК на БКП, състоял се на 13 и 14.XII.1988 г.*

¹⁶ И. Марчева, op. cit., s. 92–93.

¹⁷ Należy odnotować, że pierwsze represje i działania mające na celu przymusową asymilację wobec ludności wyznania muzułmańskiego przeprowadzono niebawem po wyzwoleniu Bułgarii. Pisał o tym m.in. K. Попек, *Muzułmanie w Bułgarii 1878–1912*, Kraków 2022, <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/>

celu poprawę warunków życia bułgarskich muzułmanów. Komunistyczni agitatorzy wysłani do małych ośrodków w podupadłych regionach starali się przyciągnąć tamtejszą młodzież, a następnie przez edukację i kulturę uformować w duchu obowiązującej ideologii. Turków nie brakowało także w strukturach partyjnych i służbach porządkowych. Jednocześnie od połowy lat 50. zainicjowano zupełnie przeciwny kurs, który miał ograniczać prawa i wolności mniejszości etnicznych. Przez kolejne dekady te dwa podejścia funkcjonowały niemal równolegle. Z jednej strony władza wspierała zubożałe tereny zamieszkałe przez bułgarskich muzułmanów (przede wszystkim Kyrdzali, Chaskowo, Razgrad, Szumen, Smoljan), a z drugiej – regularnie utrudniała bułgarskim Turkom rozwijanie odrębnej tożsamości w kręgu własnej kultury. Prawdopodobną przyczyną takiej orientacji była nieufność wobec tej grupy etnicznej, uwarunkowana historycznie, ale także wynikająca z sytuacji politycznej na świecie. Sąsiednia Republika Turcji należała w końcu do wrogiego bloku państw zachodnich. Te obawy wyraził Georgi Dimitrow w przemówieniu przed KC BPK w 1948 roku:

W różnych istotnych miejscach kraju, jak w okręgu szumeńskim, razgradzkim i innych, zamieszkuje skomasowana ludność turecka. W warunkach naszego systemu, który daje pełną swobodę grupom mniejszości, muftiowie poczęli podnosić swoje głowy, tureccy agenci; młodzież przejawia turecki nacjonalizm; odwraca wzrok w stronę Carogrodu [Stambułu – K.F.-K.] i Ankary. Należy podjąć konieczne środki¹⁸.

Drugą przyczyną okazały się czynniki demograficzne. Pomimo migracji ludności muzułmańskiej do Turcji po II wojnie światowej w latach 1950–1951 i 1967–1978 liczba Turków znacząco się nie zmniejszała. Miało to związek z wysokim przyrostem naturalnym w tej grupie. Jak wskazano w tabeli 1, pomimo odpływu migracyjnego u progu lat 50., w kolejnej dekadzie odsetek bułgarskich Turków wrócił do poziomu z lat 40. XX wieku. Spis z 1965 roku pokazał wysoki przyrost naturalny w skali ogólnonarodowej, ale w regionach z dużym odsetkiem ludności muzułmańskiej, jak Kyrdzali czy Razgrad, współczynnik dzietności znacznie przewyższał ten zauważalny w innych częściach państwa¹⁹. W latach 1965–1974 dzietność w BRL wynosiła 16‰, a w okręgu Kyrdzali – 25,2‰. Te dane zaniepokoiły kierownictwo partii. Obawiano się, że kolejne dekady mogą przynieść ryzyko w postaci dążeń separatystycznych, jeżeli liczba Turków zamieszkujących południowe okręgi będzie wzrastała tak gwałtownie. Zwolennicy zaostrzenia kursu polityki etnicznej znaleźli cenny argument, by przystąpić do bardziej radykalnych form bułgaryzacji.

[bitstream/handle/item/303638/popek_muzulmanie_w_bulgarii_2022.pdf?sequence=2&isAllowed=y](https://bitstream.handle/item/303638/popek_muzulmanie_w_bulgarii_2022.pdf?sequence=2&isAllowed=y) [dostęp: 14 II 2023 r.].

¹⁸ ЦДА ф. 1Б оп. 5 а.е. 19 л. 17, *Реч на Георги Димитров пред пленума на ЦК на БКП състоял се на 1948 г.* W oryginale: „В различните важни пунктове на страната, като в Шуменско, Разградско и други места има компактно турско население. При нашия режим, който даде пълна свобода на малцинствените групи, започнаха да вдигат глава муфтиите, турските агенти; младежта започна да проявява турски национализъм; обръща очи към Цариград и Анкара. Трябва да вземем необходимите мерки за това”.

¹⁹ И. Баева, *op. cit.*, s. 156.

Tabela 1. Mniejszość turecka w BRL według danych ze spisów powszechnych

Rok	Ludność ogółem	Turcy	Odsetek [%]
1946	7 029 349	675 500	9,6
1956	7 613 709	656 025	8,6
1965	8 227 966	780 928	9,5
1975	8 727 771	730 728	8,4

Źródło: opracowanie własne wyników statystycznych ze strony www.omda.bg oraz danych NSI, www.nsi.bg [dostęp: 4 IX 2022 r.].

Pierwsze przejawy represyjnej polityki były zauważalne jeszcze w latach 50. XX wieku. Koncentrowano się przede wszystkim na zawłaszczaniu dziedzictwa kultury i języka mniejszości. Stopniowo ograniczano działalność tureckich teatrów, wydawnictw i stowarzyszeń kulturalnych. Język turecki zniknął ze szkół i uniwersytetów. W roku szkolnym 1958/1959 zaczęto unifikować szkolnictwo. Poza szczególnymi przypadkami nauka była możliwa tylko w języku bułgarskim²⁰. Chociaż w powojennej Bułgarii ukazywało się około 20 tureckojęzycznych tytułów prasowych, od lat 60. rozpoczęto ich systematyczną redukcję. Przez jakiś czas publikowano nawet wydania dwujęzyczne, aby później zaniechać i tego²¹. Modernizacja miała objąć także sferę obyczajową – w latach 70. do rodopskich wsi wysyłano agitatorki, które przekonywały kobiety, że noszenie tradycyjnego muzułmańskiego ubioru (jak szalwari, hidżab i feredże) jest staromodne i kłóci się z wizerunkiem nowoczesnej Bułgarki²². Z biegiem lat coraz bardziej ingerowano również w życie osobiste obywateli. Zabroniono rozmawiać publicznie po turecku, słuchać audycji radiowych w tym języku, restrykcjami objęto islamskie praktyki religijne²³. Z czasem tej reorganizacji życia społecznego zaczęły towarzyszyć brutalniejsze represje. Najpierw władza ludowa postanowiła zmienić imiona Tatarom, Romom i Pomakom. Uważano, że duży odsetek muzułmanów w ramach tych grup etnicznych uważa się za Turków lub pozostaje pod silnym wpływem kultury i języka tureckiego²⁴. Od grudnia 1984 roku do masowej zmiany imion i nazwisk zobligowano wszystkich bułgarskich Turków

²⁰ B. Şimşir, *The Turks of Bulgaria (1878–1985)*, Ankara 1986, s. 199–200.

²¹ И. Ялъмов, *Турският печат в България (1878–1996)* [w:] *Периодичният печат на малцинствена преса в България*, ред. М. Иванов, София 1998, s. 33–36.

²² L. Nahodilova, *Communist Modernisation and Gender: The Experience of Bulgarian Muslims, 1970–1990*, „Contemporary European History” 2010, vol. 19, no. 1, s. 42–47. Więcej o próbach zmiany obyczajowości wśród muzułmańskich kobiet w czasach komunizmu zob. E. Petkova - Antonova, *How Socialist Emancipation Has Changed Bulgarian Muslim Women*, „Ethnologia Balkanica” 2018, vol. 21, s. 67–84.

²³ А. Еминов, „There Are no Turks in Bulgaria”, „International Journal of Turkish Studies” 1990, no. 4, s. 203–204.

²⁴ Ю. Мемиев, *Българските турци в борбата за укрепване на народната власт*, „Исторически преглед” 1984, т. 40, s. 66.

zamieszkujących Ludową Republikę Bułgarii. Natarczywość władz spotkała się ze sprzeciwem ludności. Wiele z tych kampanii przeprowadzano w obecności wojska i milicji²⁵. Niebawem w kilku ośrodkach na północnym wschodzie doszło do manifestacji i protestów głodowych, a nawet aktów dywersji. Odpowiedzią władz były liczne aresztowania i zsyłki do ośrodków odosobnienia (na przykład do obozu w Belene)²⁶. Turcy na bieżąco starali się informować opinię publiczną w Bułgarii i za granicą o tym, jak przebiega tak zwany proces odrodzeniowy.

10 maja 1989 roku na mocy nowelizacji ustawy o paszportach zagranicznych Zgromadzenie Narodowe podjęło decyzję, aby bez ograniczeń wydawać ten dokument wszystkim obywatelom²⁷. Trzy tygodnie później (29 maja 1989 roku) Todor Żiwkow w specjalnym przemówieniu niespodziewanie nakazał otworzyć południową granicę państwa. Stwierdził, że wszyscy, którzy zostali poddani asymilacji, lecz nie zgadzają się z aktualną polityką narodowościową, powinni opuścić Bułgarię. „Wielka wycieczka”, bo pod taką nazwą przeszła do historii ostatnia fala migracji ludności muzułmańskiej, prawdopodobnie objęła około 310 000–370 000 osób. Według Michaiła Gruewa dodatkowo około 400 000 muzułmanów złożyło podania o przyznanie paszportu, jednak ich wnioski nie zostały rozpatrzone do 21 sierpnia 1989 roku, kiedy Turcja zamknęła granicę²⁸. Materialnymi konsekwencjami tej rekordowej migracji²⁹ były tysiące pozostawionych domostw i gospodarstw, częstokroć sprzedanych sąsiadom po znacznie zaniżonej cenie³⁰. Na granicy bułgarsko-tureckiej panował chaos, a wielokilometrowe kolejki obywateli oczekiwały z dobytkiem w okolicy przejść granicznych. Na wykresie 2 przedstawiono średnią tygodniową liczbę migrantów w okresie od 25 maja do 22 sierpnia 1989 roku.

²⁵ М. Маева, *Българските турци преселени в Република Турция*, София 2006, s. 32–33.

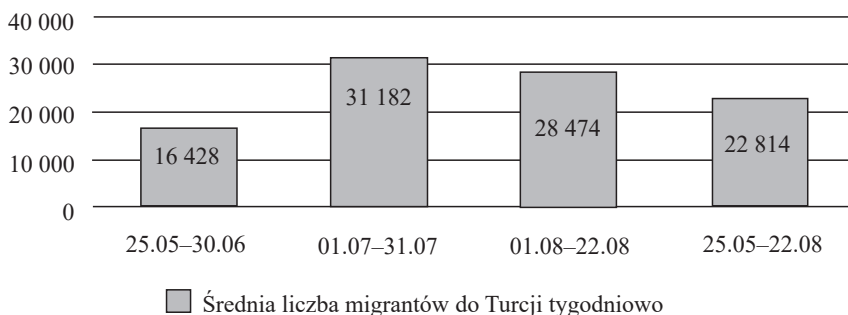
²⁶ А. Мусиков, *Шесто. Спомени на последния началник на VI-то управление в ДС*, София 1991, s. 104.

²⁷ *Закон за изменение и допълнение на Закона за задграничните паспорти*, „Държавен вестник” [dalej: ДВ], 19 V 1989 г., бр. 38, s. 1–2.

²⁸ М. Груев, *Възродителният процес*, София 2012, s. 193; М. Маева, op. cit., s. 49.

²⁹ Pod względem ilościowym w latach 1878–1912 do Turcji również mogło wyemigrować ok. 350 000 muzułmanów, jednakże – w przeciwieństwie do pierwszej fali migracyjnej – fala z 1989 r. uzyskała podobną wartość zaledwie w ciągu 2 miesięcy i 27 dni.

³⁰ Warto wspomnieć, że sprzedawane w pośpiechu nieruchomości były niejednokrotnie przedmiotem spekulacji. Wiele bułgarskich rodzin wzbogaciło się na skupie gospodarstw pozostawionych przez tureckich sąsiadów. Po upadku komunizmu, gdy ok. 150 000 Turków powróciło do Bułgarii, kwestia zwrotu mienia rodziła wiele lokalnych konfliktów. Dopiero ustawa z VII 1992 r. (ДВ, 14 VIII 1992 г., бр. 66) uregulowała mechanizm odzyskiwania tureckich majątków lub rekompensaty za nie. Więcej na ten temat zob. A. Zhelezkova, *Bulgaria in Transition: The Muslim minorities*, „Islam and Christian-Muslim Relations” 2001, vol. 12, no. 3, s. 296.

Wykres 2. Intensywność fal migracyjnych w ujęciu tygodniowym

Źródło: opracowanie własne danych na podstawie: P. Аврамов, *Икономика на „възродителен процес”*, София 2016, s. 714; У. Бюксеншютц, *Малцинствена политика в България. Политика на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944–1989)*, София 2000, s. 99–102.

Do wszystkich dostępnych danych ilościowych dotyczących fali migracyjnej z 1989 roku warto podchodzić z ostrożnością, gdyż oficjalne statystyki organów państwa nie zostały udostępnione³¹.

Jak wspomniano, odpływ setek tysięcy obywateli w przeciągu niecałego kwartału spowodował liczne konsekwencje materialne, ale najpoważniejszym skutkiem okazała się niekontrolowana utrata siły roboczej. Turcy, Pomacy, Tatarzy i Romowie byli ludnością, która współtworzyła trzon zatrudnionych w sektorze rolnictwa, hodowli, ale i przemysłu. Wielu pracowało też w budownictwie lub transporcie. Z ustaleń Wolfganga Höpkena wynika, że pomiędzy połową lat 50. XX wieku a rokiem 1975 wzrosła liczba Turków zatrudnionych w przemyśle. Częściowo wskutek tego zjawiska do połowy lat 70. zmniejszyła się liczba pracowników tureckich w sektorze rolnictwa³². Chociaż ludność turecka w przeważającej części wciąż zamieszkiwała wsie, jej większe zatrudnienie w przemyśle stało się możliwe dzięki edukacji oraz dofinansowaniu uboższych regionów na południu państwa. W 1975 roku w okręgu kyrdzalijskim funkcjonowało 40 dużych przedsiębiorstw przemysłowych, gdzie większość kadry zarządzającej wywodziła się z mniejszości tureckiej. 80% pracujących tam Turków posiadała co najmniej średnie wykształcenie³³.

Pierwsze doniesienia o masowym porzucaniu miejsc pracy pochodzą z początku czerwca 1989 roku. Następne tygodnie przyniosły pogorszenie tej sytuacji w tempie niemal lawinowym. Do momentu zamknięcia granicy z Turcją w pracy nie pojawiło

³¹ Według badań Michaiła Gruewa i Dariny Wasilewej po upadku reżimu Żiwkova na przełomie lat 1989/1990 ok. 152 000–154 000 Turków zdecydowało się powrócić do ojczyzny. Stanowiło to blisko 40% migrantów. Zob. М. Грѳев, op. cit., s. 193; D. Vasilеva, *Bulgarian Turkish Emigration and Return*, „International Migration Review” 1992, vol. 26, no. 2, s. 348–349.

³² W. Höpken, *Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel in Bulgarien seit dem zweiten Weltkrieg*, „Südosteuropa” 1988, vol. 37, no. 11/12, s. 622–628.

³³ P. Аврамов, *Икономика на „възродителен процес”*, София 2016, s. 190.

się ponad 193 000 osób. W pierwszych dniach września ta liczba zwiększyła się do około 201 000. We wspomnianej grupie znaleźli się obywatele, którzy strajkowali, zdecydowali się wyjechać, ale także oczekiwali na wydanie dokumentów paszportowych. Rozmiar migracji w lecie 1989 roku był nieporównywalny z poprzednimi falami wyjazdów. Z okręgu szumeńskiego pod koniec lat 70. XX wieku w ciągu roku wyjechało około 4% tamtejszej populacji bułgarskich Turków, a w 1989 roku – aż 45%. Władze naiwnie spodziewały się wyjazdu tureckiej inteligencji, wykwalifikowanych kadr, uważając, że pracownicy rolni i robotnicy nie będą zainteresowani opuszczeniem państwa³⁴.

Wobec kryzysu poszukiwano doraźnych rozwiązań – do opuszczonych zakładów pracy posyłało armię lub brygady młodzieżowe. Na mocy zarządzenia z 30 czerwca 1989 roku w niektórych miejscowościach zmobilizowano ludność cywilną obojga płci w wieku produkcyjnym, ponieważ wciąż brakowało rąk do pracy (w okręgu warneńskim, płowdiwskim, razgradzkim, chaskowskim itd.)³⁵. Niestety, kwalifikacje i efektywność tych grup nie mogły konkurować z umiejętnościami poprzednich pracowników. Na początku planowano utrzymać stan gotowości do sierpnia, ale wobec dalszych trudności przedłużono go do końca roku. W sektorze agrarnym największymi wyzwaniem okazały się uprawa tytoniu i jego zbiory. Sytuacja stała się dramatyczna, dlatego władze lokalne uzależniały zgodę na wydanie paszportu od tego, czy dany wnioskodawca wykonał część swojej pracy przy zbiorach tytoniu. Aby zrozumieć determinację organów państwowych, należy wspomnieć, że tytoń – tradycyjnie uprawiany właśnie przez bułgarskich Turków i Pomaków – zaliczał się do najważniejszych produktów eksportowych BRL. Stanowił on wizytówkę eksportową Bułgarii. W szczytowym momencie, który przypadał na lata 70. XX wieku, zbierano 100 000 ton plonów w skali roku³⁶. W Rodopach przy uprawie i zbiorach była zatrudniona niemal połowa mieszkańców³⁷. Ponadto wzrosły ceny podstawowych produktów i tymczasowo wstrzymano sprzedaż dóbr luksusowych (na przykład sprzętu RTV i AGD). Brakowało też zwykłych przedmiotów codziennego użytku, jak nakrętki do śłoików czy zapałki. Chociaż oficjalnie tłumaczono tę sytuację brakiem systematycznych dostaw surowców z ZSRR, prawdopodobnie istniała społeczna świadomość, co leży u podstaw tego stanu rzeczy³⁸.

Trudna sytuacja gospodarcza wpływała negatywnie na stosunki społeczne. Powszeczna mobilizacja rodziła bunt i frustrację obywateli. Propagandowo wykorzystywano te nastroje, obwiniając migrujących muzułmanów. Pojawiały się więc różnorodne reakcje ze strony opinii publicznej. Jedni współczuli mniejszości muzułmańskiej, zdając sobie sprawę, że masowe wyjazdy stanowiły konsekwencję zastosowanych

³⁴ Ibidem, s. 379.

³⁵ Указ но. 1253 от 30.06.1989 г. за гражданска мобилизация в мирно време, ДВ, 4 VII 1989 г., бр. 51, s. 1–2.

³⁶ Dla porównania Bulgartabac, który jest monopolistą tytoniowym, wyprodukował w 2016 r. jedynie 16 000 ton.

³⁷ A F P, *Le tabac bulgare à bout de souffle*, „Le Point Économie”, 13 VIII 2017 r., https://www.lepoint.fr/economie/le-tabac-bulgare-a-bout-de-souffle-13-08-2017-2149733_28.php# [dostęp: 4 IX 2022 r.].

³⁸ И. Б а е в а, op. cit., s. 168.

wobec niej represji, ale u większości coraz silniej dominowało poczucie rozczarowania i żalu wobec wyjeżdżających osób. W sprawozdaniach służby bezpieczeństwa o bieżącej sytuacji w państwie nazywano ich niekiedy: fanatykami (*фанатиците*), zdrajcami (*предателите*), zdrajcami ojczyzny (*родоотстъпниците*), wycieczkowiczami (*екскурзантите*). Obrażliwie mówiono o „ich tabunach i obozowiskach” (*тълните и катуните*³⁹ ил), oskarżano o niewdzięczność wobec ojczyzny, która ich karmiła i wykształciła. Kolejną kwestią były pozostawiane nieruchomości, które migranci bądź opuszczali, bądź sprzedawali po znacznie zaniżonej cenie. Obserwatorzy tamtych wydarzeń, często sąsiedzi, uznawali, że skoro ktoś porzuca swój majątek w pośpiechu, musi mieć coś na sumieniu. Istniało także przeświadczenie, że pomimo ciężkiej sytuacji gospodarczej Bułgarzy poradzą sobie z przejściowymi problemami⁴⁰.

KONKLUZJE

Przywołane wydarzenia dowodzą, że chociaż przez dekady strategia przymusowej asymilacji w BRL była realizowana systematycznie i precyzyjnie, to decyzja o otwarciu granic w 1989 roku całkowicie zrujnowała iluzoryczny obraz „państwa monolitu”, gdzie miała zamieszkiwać tylko jedna nacja, mówiąca tym samym językiem. W przeszłości fale migracyjne do Turcji również skutkowały znaczącym odpływem siły roboczej, ale w przypadku wydarzeń z lata 1989 roku skala zjawiska znalazła się poza kontrolą władz. Aby ratować gospodarkę, natychmiast wdrożono tymczasowe rozwiązania, lecz nie były one w stanie zrównoważyć dynamicznego ubytku wykwalifikowanych pracowników, których setki znikaly z dnia na dzień. Straty gospodarcze, poniesione w tamtym okresie, zostały zaprezentowane w rocznym raporcie Narodowego Banku Bułgarskiego ze stycznia 1990 roku. W tabeli 2 przedstawiono wzrost PKB w poszczególnych sektorach.

Tabela 2. Wzrost PKB w latach 1988–1989 w sektorach gospodarczych

	1988	1989
PKB	2,6	-1,9
Przemysł	2,4	-0,3
Rolnictwo	-1,7	-2,3
Usługi	4,9	-5,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Годишен отчет на БНБ*, София 1990, s. 20.

³⁹ Katun – bułg. *катун*, potocznie „obozowisko”, „namiot”. Obrażliwe słowo zwyczajowo używane w stosunku do mniejszości romskiej.

⁴⁰ P. A в p a м o в, op. cit., s. 287–288.

Autorzy raportu wskazali kilka przyczyn stojących za tak słabymi wynikami. Przede wszystkim powoływano się na problemy z dostawami surowców z ZSRR, które znacząco zahamowały stabilne funkcjonowanie przemysłu. Ponadto wskazywano na brak dostatecznych rynków zbytu (wcześniej były one odgórnie zagwarantowane w ramach RWPG). Stopniowa liberalizacja handlu zweryfikowała sieć dwustronnej wymiany. Wygrywały produkty lepsze jakościowo i konkurencyjne. W kontekście produkcji rolnej wspomniano wprawdzie o migracji pracowników, ale nie poświęcono temu aspektowi wiele miejsca w sprawozdaniu⁴¹. A jednak tak dynamiczna mobilność pracowników w warunkach gospodarki centralnie sterowanej, w której podobne tendencje raczej nie występowały, musiała spowodować szok i realnie wpłynąć na wskaźniki makroekonomiczne. Przyczyniła się również do spadku poziomu inwestycji zagranicznych. Wizerunek Ludowej Republiki Bułgarii ucierpiał z powodu doniesień o represjach wobec własnych obywateli. Późniejszy masowy exodus bułgarskich Turków jedynie pogłębił negatywny stosunek inwestorów. Poważny niedobór wykwalifikowanych kadr w przemyśle i rolnictwie nie zachęcał do prowadzenia inwestycji długoterminowych.

Kryzys migracyjny w 1989 roku obnażył bezsilność władzy ludowej. Unaocnił, jak mylnie postrzegano nastroje wśród bułgarskich Turków oraz poziom zintegrowania tej grupy etnicznej w warunkach zagrożenia. BPK kierowała się iluzorycznym przekonaniem, że trzon siły robotniczej – zatrudnionej w przemyśle i rolnictwie – zdecyduje się pozostać. Wszelkie przejawy sprzeciwu i akcje protestacyjne ignorowano, tłumacząc, że są to inicjatywy sterowane przez agenturę turecką lub inteligencję. Drugim błędem była agresywna propaganda wymierzona w ludność turecką, która zdecydowała się wyjechać. Jak się okazało, ta krótkowzroczna strategia jedynie pogłębiła niechęć tych, którzy pierwotnie postanowili pracować i pozostać w BRL. W rezultacie zwiększyły się masowe odejścia z zakładów. W końcu prowizoryczne rozwiązania w zmianie organizacji pracy nie uchroniły wielu przedsiębiorstw państwowych przed upadkiem. To zaś spotkało się z negatywnymi reakcjami ze strony społeczeństwa bułgarskiego.

Kiedy dyktatura Todora Żiwkova chyliła się ku upadkowi, Ludowa Republika Bułgarii stanęła naprzeciw licznym trudnościom gospodarczym. Zainicjowanie transformacji ekonomicznej stanowiło już wystarczające wyzwanie dla anachronicznego reżimu. Tym bardziej że na wsparcie finansowe ze strony ZSRR Bułgaria nie mogła w tamtym czasie liczyć. Można spekulować, czy wewnętrzne problemy związane z polityką etniczną poskutkowałyby odsunięciem Żiwkova od władzy, gdyby radzieckie subsydia w dalszym ciągu ratowały bułgarską gospodarkę. Niewątpliwie końcowy etap tak zwanego procesu odrodzeniowego, czyli masowa migracja i wynikające z niej komplikacje, przyspieszył to, co wówczas było nieuniknione. Zjawiska towarzyszące opisanym wydarzeniom – korupcja, szara strefa, mobilność siły roboczej, bankructwa – stanowiły zaś swego rodzaju preludium do przyszłej transformacji, która wkrótce miała w Bułgarii nastąpić.

⁴¹ *Годишен отчет на БНБ*, София 1990, s. 20–25.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Централен държавен архив [Centralne Archiwum Państwowe w Sofii]
ф. 1Б (Централен комитет на Българската комунистическа партия)

Źródła drukowane

Годишен отчет на БНБ, София 1990.

„Държавен весник”, София 1989.

Държавна сигурност и краят на тоталитаръзма. Сборник на документите, София 2011.

Мусаков А., *Шесто. Спомени на последния началник на VI-то управление в ДС*, София 1991.

Opracowania

Bankowicz M., *Jesień narodów* [w:] *Historia polityczna świata XX wieku. 1945–2000*, red. M. Bankowicz, Kraków 2004, s. 629–640.

Brown A., *Gorbachev, Perestroika, and the Attempt to Reform Communism, 1985–87* [w:] *The Rise and Fall of Communism*, ed. A. Brown, London 2010, s. 481–502.

Burakowski A., Gubrynowicz A., Ukielski P., 1989. *Jesień Narodów*, Warszawa 2009.

Czekalski T., *Bułgaria – historia państw świata w XX i XXI wieku*, Warszawa 2010.

Eminov A., “*There Are no Turks in Bulgaria*”, „International Journal of Turkish Studies” 1990, no. 4, s. 203–222.

Friedrich C.J., Brzeziński Z.K., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge 1956.

Höpken W., *Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel in Bulgarien seit dem zweiten Weltkrieg*, „Südosteuropa” 1988, vol. 37, no. 11–12, s. 617–633.

Jackowicz J., *Bułgaria od rządów komunistycznych do demokracji parlamentarnej 1988–1991*, Warszawa 1992.

Kaliński J., *Gospodarka realnego socjalizmu a światowy cykl koniunkturalny*, „Gospodarka Narodowa” 2009, t. 235, nr 10, s. 71–81.

Kamusella T., *Ethnic Cleansing During the Cold War: The Forgotten 1989 Expulsion of Turks from Communist Bulgaria*, New York 2019.

Koseski A., *W bałkańskim kręgu*, Pułtusk–Warszawa 2013.

Koseski A., *W bałkańskim tyglu*, Pułtusk 2002.

Nahodilova L., *Communist Modernisation and Gender: The Experience of Bulgarian Muslims, 1970–1990*, „Contemporary European History” 2010, vol. 19, no. 1, s. 37–53.

- Petkova-Antonova E., *How Socialist Emancipation Has Changed Bulgarian Muslim Women*, „Ethnologia Balkanica” 2018, vol. 21, s. 67–84.
- Popek K., *Mniejszość muzułmańska w Bułgarii*, „Przegląd Geopolityczny” 2015, t. 14, s. 71–85.
- Popek K., *Muzułmanie w Bułgarii 1878–1912*, Kraków 2022, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/303638/popek_muzułmanie_w_bułgarii_2022.pdf?sequence=2&isAllowed=y [dostęp: 14 II 2023 r.].
- Şimşir B., *The Turks of Bulgaria (1878–1985)*, Ankara 1986.
- Stawowy-Kawka I., *Turecka mniejszość narodowa w Bułgarii po 1945 r.* [w:] *Religia i polityka w Europie Południowo-Wschodniej*, t. 1., red. I. Czamańska, W. Szulc, Poznań 2010, s. 107–118.
- Tanty M., *Balkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Warszawa 2003.
- Vasileva D., *Bulgarian Turkish Emigration and Return*, „International Migration Review” 1992, vol. 26, no. 2, s. 342–352.
- Walkiewicz W., *Bulgaria. Dzieje polityczne najnowsze*, Białystok 2018.
- White S., *Economic Performance and Communist Legitimacy*, „World Politics” 1986, vol. 38, no. 3, s. 462–482.
- Woźnica R., *Bułgarska polityka wewnętrzna a proces integracji z Unią Europejską*, Kraków 2012.
- Woźnica R., *Integracja Bułgarii ze Związkiem Radzieckim w dokumentach Komitetu Centralnego Bułgarskiej Partii Komunistycznej* [w:] *Europa Środkowa i Balkany. Konteksty historyczne i politologiczne. Narody, mniejszości narodowe i religijne. Księga jubileuszowa ofiarowana prof. dr hab. Irenie Stawowy-Kawce*, red. M. Korzeniewska-Wiszniowska, A. Kastory, R. Woźnica, Kraków 2019, s. 547–561.
- Wódka J., *Mniejszość turecka w Bułgarii a stosunki turecko-bułgarskie w okresie zimnej wojny*, „Dzieje Najnowsze”, R. 41, 2009, s. 35–52.
- Zhelyazkova A., *Bulgaria in Transition: The Muslim minorities*, „Islam and Christian-Muslim Relations” 2001, vol. 12, no. 3, s. 283–301.
- Zenderowski R., Pieńkowski J., *Kwestie narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Jesień Narodów i jej konsekwencje*, t. III, Warszawa 2016.
- Znamierowska-Rakk E., *Rozwój stosunków Bułgarii z Grecją i Turcją po II wojnie światowej (1944–1975)*, Wrocław 1979.
- Żmigrodzki M., *Status prawny mniejszości narodowych w Bułgarii*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K: Politologia” 1999, t. 6, s. 407–412.
- Аврамов Р., *Икономика на „възродителен процес”*, София 2016.
- Баева И., *Социалноикономически предпоставки за и последици от „възродителния процес”* [w:] *Евразийски хоризонти: минало и настояще. Сборник в чест на проф. д.и.н. Валери Стоянов*, ред. М. Веков, Н. Поппетров, А. Запрянова, П. Пейковска, М. Малинова, София 2011, s. 154–170.
- Бюксеншютц У., *Малцинствена политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944–1989)*, София 2000.
- Груев М., *Възродителният процес*, София 2012.
- Маева М., *Българските турци преселници в Република Турция*, София 2006.
- Марчева И., *Перестройката в България в светлината на модернизацията*, „Историческо бъдеще” 2003, бр. 1–2, s. 79–96.
- Мемишев Ю., *Българските турци в борбата за укрепване на народната власт*, „Исторически преглед” 1984, т. 40, s. 59–83.

Ялъмов И., *Турският периодичен печат в България (1878–1996)* [w:] *Периодичният печат на малцинствена преса в България*, ред. М. Иванов, София 1998, s. 6–67.

Materiały internetowe

AFP, *Le tabac bulgare à bout de souffle*, „Le Point Économie”, 13 VIII 2017 r., https://www.lepoint.fr/economie/le-tabac-bulgare-a-bout-de-souffle-13-08-2017-2149733_28.php# [dostęp: 4 IX 2022 r.].

Maddison A., *The Economy – A Millennial Perspective*, OECD Development Center, 2001, https://read.oecd-ilibrary.org/economics/the-world-economy_9789264189980-en#page1 [dostęp: 31 VIII 2022 r.].